

Йосипів А. О. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ І КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗМІСТ ПОНЯТТЯ НАСИЛЬСТВА

Досліджено поняття насильства в кримінологічному та кримінально-правовому аспектах, встановлено співвідношення цього поняття в науці кримінального права і кримінології, досліджено загальні, типові ознаки кримінального насильства та його види.

Ключові слова: насильство; кримінальне насильство; насильницька злочинність; ознаки кримінального насильства.

Исследовано понятие насилия в криминологическом и криминально-правовом аспектах, установлено соотношение этого понятия в науке криминального права и криминологии, исследованы общие, типичные признаки криминального насилия и его виды.

Ключевые слова: насилие; криминальное насилие; насильственная преступность; признаки криминального насилия.

Research of the violence definition in the criminological and the criminal-legal aspects, clarification of this definition correlation in science of criminal law and criminology, study of general, typical signs of the criminal violence and its types.

Keywords: violence; criminal violence; violent crime; signs of criminal violence.

Злочинне насильство як вид соціального насильства є глобальною проблемою сучасного суспільства. Соціальна ціна злочинного насильства надвисока. Це не лише людські втрати, а й матеріальні (витрати на правоохоронну систему, медичні послуги, падіння продуктивності праці), а також духовні втрати (дегуманізація міжособистісних відносин).

Наша держава вкотре переживає хвилю кримінального насильства й терору, що поглинула суспільство на всіх його рівнях. Політичні та міжнаціональні суперечності призводять до поширення особливо тяжких видів насильницьких злочинів (тероризм, убивства, захоплення заручників, викрадення людей), які характеризуються вельми невтішними прогнозами їх кількості, широкомасштабними небезпечними наслідками, зростанням рівня озброєності, особливої жорстокості.

У цьому контексті винятково важливим є дослідження проблем насильства у вітчизняній науці. Цьому присвятили свої публікації Ю. М. Антонян, Я. І. Гілінський, В. В. Голіна, О. М. Джужа, А. І. Долгова, А. Ф. Зелінський, С. М. Іншаков, О. М. Костенко, В. М. Кудрявцев, В. Г. Лихолоб, П. П. Михайленко, І. А. Петін, Д. В. Рівман, Л. В. Сердюк, Л. В. Франк, В. І. Шакурн та ін. Особливості фізичного та психологічного насильства в суспільних відносинах і міжособистісних стосунках були предметом наукових досліджень таких відомих зарубіжних учених, як: А. Бартол, К. Беккарія, Ч. Берковиця, Л. Блекборн, З. Фрейд, Е. Фромм та ін. Однак, незважаючи на пильну увагу до проблеми, чимало її аспектів досі не висвітлено на належному рівні, потребують науково-теоретичного осмислення.

Особливу гостроту й актуальність має найважливіше для правозастосування питання визначення сукупності та конкуренції кримінально-правових норм під час кваліфікації насильницьких злочинів, оскільки ця проблема вимагає законодавчого розв'язання. Чимала кількість спірних і невирішених питань виникає при кваліфікації злочинних погроз, насильства, небезпечного для життя або здоров'я, особливо жорстокого насильства.

Роз'яснення Пленуму Верховного Суду, присвячені переважно нюансам кваліфікації окремих злочинів, часом неоднозначні в оцінці схожих випадків і тому не здатні повною мірою задовольнити запити практики застосування кримінального законодавства. У теорії кримінального права наукові основи кваліфікації насильницьких злочинів практично не розроблені, а теоретичного опису деяких насильницьких посягань узагалі немає. Це створює значні труднощі в тлумаченні та реалізації кримінально-правових норм, породжує суперечності між органами розслідування й судами в оцінці одних і тих самих випадків, обумовлює численні судово-слідчі помилки.

Для кримінального права джерелом відомостей про злочинність, її параметри та прогнози є кримінологія. Експертиза кримінології кримінально-правових норм і кримінально-правове прогнозування є основою життєздатності й ефективності застосування цих норм.

Парадигма взаємодії кримінального права та кримінології полягає в активному обміні між ними науковою інформацією. Цей процес повинен мати двосторонній характер, щоб кримінологія і кримінальне право взаємно збагачували один одного. Не можна недооцінювати той факт, що кримінологія в дослідженні власних проблем має спиратися, крім іншого, і на положення кримінального права.

У структурі світової злочинності насильницька злочинність посідає значне місце, маючи частку, за різними оцінками, від 4–6 до 20 % від загальної кількості всіх злочинів.

Основна проблема в дослідженні питань насильницької злочинності та кримінального насильства полягає в тому, що немає однозначного розуміння того, по-перше, яку злочинність вважати

насильницькою, які злочини відносити до цієї групи, і по-друге, реєстрація яких видів злочинів забезпечує репрезентативність висновку про стан насильницької злочинності загалом.

Наприклад, В. В. Лунєєв вважає, що розуміння насильницької злочинності особливих труднощів не спричиняє. “Основною відмінною ознакою цієї категорії найнебезпечніших злочинів є фізичне (психічне) насильство над потерпілим (жертвою) або загроза його застосування” [1, с. 214]. Стосовно оцінювання насильницької злочинності як групи посягань, “у механізмі здійснення яких наявне фізичне або психічне насильство над особою як спосіб, засіб досягнення злочинної, антигромадської мети”, сходяться й багато інших кримінологів [2, с. 61]. Отже, кримінологічно значущою ознакою, що визначає поняття насильницької злочинності, є спосіб учинення злочинів цієї групи – фізичне і психічне насильство. “У цій кримінально-правовій матерії, – як слушно зазначає В. В. Лунєєв, – і зосереджені основні понятійні труднощі” [1, с. 214]. Їх подолання, очевидно, є завданням не кримінології, а теорії кримінального права.

Відсутність детально розробленого поняття насильства в кримінальному праві не сприяє однозначному розумінню змісту насильницької злочинності в кримінології. Зокрема, думки щодо ознаки насильницької злочинності, що є її критерієм, розходяться, коли йдеться про конкретні злочини, що відносять до категорії насильницьких.

Так, С. В. Максимов окреслює насильницьку злочинність двома переліками злочинів. Перший перелік характеризує насильницьку злочинність у вузькому значенні і включає так звані індексні злочини, найбільш значущі для кримінальної реєстрації (умисні вбивства, умисні тілесні ушкодження, зґвалтування, викрадання людини, поєднане з фізичним насильством, незаконне позбавлення волі, що супроводжувалося завданням фізичних страждань потерпілому, захоплення заручників). У широкому значенні до насильницької злочинності разом з указаними посяганнями, на думку С. В. Максимова, належать терористичний акт, тероризм, посягання на життя працівника правоохоронного органу або військовослужбовця, бандитизм, насильницькі військові злочини [3, с. 13]. Одним з критеріїв віднесення злочинів до насильницьких учинень обрав умисну форму вини, про що свідчить вказівка у визначенні насильницької злочинності на мету цих злочинів – позбавлення людини життя, завдання шкоди здоров'ю, фізичній свободі, тілесній недоторканності.

Натомість А. В. Наумов, зазначаючи, що насильницькі злочини, як правило, характеризуються умисною формою вини, допускає віднесення до насильницьких і необережні злочини, наприклад, убивство через необережність, коли це стало результатом умисних дій, наприклад, тілесних ушкоджень [4, с. 62].

П. Пономарьов і А. Іл'яшенко насильницьким пропонують вважати "умисний злочин, що посягає на життя або здоров'я іншої людини, здійснюється шляхом протиправної безпосередньої дії на її організм, органи, тканини чи фізіологічні функції або шляхом реальної загрози такої дії, що чинить протиправний вплив на його психіку" [5, с. 48]. Серед численних недоліків цього визначення найвиразнішими є два з них: по-перше, до насильницьких злочинів віднесено тільки такі умисні діяння, що посягають на життя або здоров'я людини, а посягання на особисту свободу потерпілого, наприклад, викрадення людини, незаконне позбавлення волі та інші, без сумніву, є насильницькими за своєю природою, формально такими не вважаються; по-друге, психічне насильство як один із способів насильницького злочину вичерпується погрозою фізичного насильства.

У вітчизняній теорії кримінології та матеріалах кримінальної статистики насильницька злочинність представлена лише декількома видами злочинів. Це вбивство, умисне тяжке тілесне ушкодження, з'валтування, розбій, насильницький грабіж, хуліганство, погроза вбивством або спричиненням тяжкого тілесного ушкодження, захоплення заручника. Вважається, що "вказані насильницькі посягання утворюють відносно самостійний "блок" злочинів, що характеризуються внутрішньою єдністю, обумовленою, передусім, соціально психологічним механізмом злочинної поведінки", в основі якого лежить агресивно-зневажливе, жорстоке ставлення до людини [6, с. 24]. Стан і динаміка цих злочинів переважно характеризують насильницьку злочинність загалом.

Водночас "асортимент" насильницьких злочинів, прописаний у Кримінальному кодексі України, ширший, ніж їх вибірка у кримінології у вигляді дев'яти вказаних вище видів посягань.

На нашу думку, система насильницьких злочинів, що склалася, не повною мірою відображає той факт, що насильство є універсальним способом злочинних посягань, поширених у різних сферах життя соціуму. Формально зі структури насильницької злочинності випадає великий блок насильницьких злочинів: кримінальне насильство проти представників влади й осіб, які сприяють правосуддю, посадове насильство, політичне насильство, насильство серед військовослужбовців тощо. Тому характеристика кримінології насильницької злочинності є неповною, параметри кримінології злочинного насильства виведено на основі реєстрації вузької групи загальнокримінальних насильницьких злочинів. Це спотворює висновки та прогнози кримінологів щодо насильницької злочинності загалом, що не може не позначитися на ефективності засобів, що розробляють для її запобігання.

На наш погляд, до насильницьких злочинів слід віднести: 1) убивство (ст. 115–118 Кримінального кодексу України); 2) умисне тяжке, середньої тяжкості та легке тілесне ушкодження (ст. 121–125); 3) побої і мордування (ст. 126); 4) катування (ст. 127); 5) погроза

ббивством (ст. 129); 6) незаконне позбавлення волі або викрадання людини (ст. 146); 7) зґвалтування і насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 152 і 153); 8) насильницький грабіж (ч. 2 ст. 186); 9) розбій (ст. 187); 10) вимагання (ст. 189); 11) примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355); 12) терористичний акт (ст. 258); 13) масові заворушення (ст. 294); 14) хуліганство (ст. 296); 15) незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 314); 16) опір представнику влади, працівникові правоохоронного органу, члену громадського формування з охорони громадського порядку та державного кордону або військовослужбовцеві (ст. 342); 17) погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу (ст. 345); 18) погроза або насильство щодо державного чи громадського діяча (ст. 346); 19) посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця (ст. 348); 20) погроза або насильство щодо службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок (ст. 350); 21) перевищення влади або службових повноважень (ч. 2 ст. 365); 22) примушування давати показання (ст. 373); 23) погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного (ст. 377); 24) посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного, у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя (ст. 379); 25) втручання в діяльність захисника чи представника особи (ст. 397); 26) погроза або насильство щодо захисника чи представника особи (ст. 398); 27) посягання на життя захисника чи представника особи, у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (ст. 400); 28) опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків (ст. 404); 29) погроза або насильство щодо начальника (ст. 405); 30) порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (ст. 406); 31) перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 424); 32) насильство над населенням у районі воєнних дій (ст. 433); 33) геноцид (ст. 442); 34) посягання на життя представника іноземної держави (ст. 443).

Серед наукових категорій сучасного кримінального права насильству відведено окреме місце. Насильство у кримінальному праві означає умисне посягання на особисту безпеку людини. Відповідно до сучасних уявлень, злочинне насильство, будучи складною категорією, не зводиться лише до одного зі способів учинення окремих злочинів, а об'єднує велику групу умисних посягань, що завдають фізичної або психічної шкоди людині, і в теорії традиційно поділяється на фізичне та психічне насильство.

У Кримінальному кодексі України термін насильство широко використовують для опису складів злочинних діянь. На жаль, законодавчого визначення цього поняття в законі немає. Зазвичай для з'ясування змісту якого-небудь наукового терміна, досліджують загальне значення слова, що позначає цей термін, якщо воно існує. Таким чином, науковий аналіз кримінально-правової категорії "насильство" слід починати з граматичного тлумачення (етимології) відповідного терміна.

За своїм змістом кримінально-правова категорія насильства об'єднує діяння, пов'язані з умисним завданням фізичної або психічної шкоди людині. Загальновідомо, що свідоме спричинення шкоди іншій людині не завжди є суспільно небезпечним, тобто може не порушувати відносин щодо забезпечення безпеки людини, які охороняє кримінальне право. У кримінальному законодавстві міститься низка норм, які передбачають умови, що виключають суспільну небезпеку, а отже, і протиправність дій, що навмисно порушують особисті блага людини. Це завдання шкоди в стані необхідної оборони, при затриманні особи, яка вчинила злочин, у стані крайньої необхідності, при виконанні кримінальних покарань у вигляді обмеження волі, арешту, позбавлення волі довічно і на певний термін, при застосуванні примусових заходів медичного характеру. Як відомо, обмеження особистих благ іншої людини за цих обставин є соціально корисним або доцільним, а отже, правомірним (законним).

У зв'язку з цим, виникає питання, чи йдеться за таких умов про правомірне застосування насильства. Із цього приводу в юридичній літературі немає однозначної відповіді.

На думку В. Г. Бужора, "говорити про насильство можна лише в тому випадку, коли сила застосовується... всупереч закону". Учений вважає, "що законним насильство не може бути, законним може бути лише застосування сили" [7, с. 106].

Навпаки, І. Я. Козаченко і Р. Д. Сабіров вважають, що "поняття насильства має охоплювати й ті випадки, коли здійснюються суспільно корисні, а отже, правомірні дії із застосуванням насильства". Як приклад, автори розглядають акт необхідної оборони, де "проти протиправного насильства нападника той, хто обороняється, застосовує правомірне насильство як засіб захисту" [8, с. 11–12].

З цього приводу Л. Д. Гаухман зазначає: "Насильство в кримінально-правовому сенсі має обов'язково характеризуватися суспільною небезпекою" [9, с. 5–6].

Вважаємо, що позиція Л. Д. Гаухмана найбільш конструктивна, оскільки ґрунтується на відмінності в трактуванні насильства загалом, тобто у звичайному, загальноповсякденному змісті слова, і насильства як кримінально-правової категорії.

В Особливій частині Кримінального кодексу України злочини, об'єктивна сторона яких включає насильство, становлять третину всіх

суспільно небезпечних діянь, передбачених у Кримінальному кодексі України, тобто є насильницькими. Насильницький характер властивий таким діянням або через їх соціально-правову природу, або фігурує як можливий спосіб їх здійснення. Насильницькі злочини передбачено в більшості розділів Особливої частини Кримінального кодексу України. Виняток становлять розділ 8 “Злочини проти довілля”, розділ 11 “Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту”, розділ 14 “Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації” і розділ 16 “Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин”. У них не передбачено жодного насильницького злочину, очевидно, унаслідок того, що насильство не виявляє стійкої тенденції його застосування як засіб учинення вказаних злочинів.

Водночас у Загальній частині Кримінального кодексу України використовують поняття “Фізичний або психічний примус”. Воно значиться або як обставина, що виключає злочинність діяння, яке особа вчиняє під безпосереднім впливом примусу (ст. 40), або як обставина, що пом’якшує покарання за злочин, учинений під впливом примусу (п. 6 ст. 66).

З огляду на зазначене, теоретичну важливість має з’ясування поняття *насильницького злочину* і його співвідношення з категорією злочинного насильства в кримінальному праві. У найзагальнішому вигляді насильницьким слід вважати злочин, склад якого передбачає насильство.

Оригінальне трактування насильницького злочину пропонує А. І. Бойцов: “Насильницький злочин – це передбачене кримінальним законом суспільне небезпечне діяння, що посягає на суспільні відносини за допомогою фізичної або психічної дії безпосередньо на суб’єкта цих відносин, що застосовується з метою усунення його зі сфери суспільних відносин або примушення до бажаної для винного поведінки” [10, с. 441].

Вважаємо, що при визначенні поняття насильницького злочину, насамперед, потрібно зважати на особливості його складу. Зокрема, злочин може вважатися насильницьким за своєю правовою природою (наприклад, погроза вбивством або завданням тяжкої шкоди здоров’ю, незаконне позбавлення волі, розбій тощо). У таких злочинах фізичне або психічне насильство, по суті, вичерпує їх склад.

Злочин відносять до розряду насильницьких у разі, якщо насильство передбачене як можливий спосіб його здійснення (наприклад, насильницьке порушення недоторканності житла, насильницький грабіж тощо). Ідеться, як правило, про ті складені злочини, в яких основне діяння саме по собі не є насильницьким.

Таким чином, поняття насильницького злочину не рівнозначне категорії злочинного насильства в кримінальному праві. Категорія

злочинного насильства охоплює злочини, що є насильницькими за своєю природою, а також насильницький спосіб учинення окремих злочинів, які можуть вчинятися й ненасильницьким шляхом.

Термінологічний і структурно-логічний аналіз кримінально-правових норм про відповідальність за злочини, що вчиняють шляхом насильства, відкриває складну систему насильницьких злочинів у кримінальному законодавстві.

Отже, вивчення загальних, типових ознак кримінального насильства та його видів, розроблення на цій основі загальнотеоретичного поняття злочинного насильства й закріплення легальної формули його видів у кримінальному законі, на нашу думку, становить пріоритетний напрям у кримінально-правових дослідженнях насильницьких злочинів. Виявлення й науково-теоретичне закріплення загальних ознак злочинного насильства є теоретичною основою для законного й обґрунтованого вирішення питань кваліфікації будь-якого з цих злочинів, забезпечує однакове розуміння цих ознак при застосуванні різних норм про відповідальність за здійснення насильницьких злочинних діянь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / Лунеев В. В. – М., 1999.
2. Вандышев В. В. Криминальное насилие против личности / В. В. Вандышев // Современные проблемы и стратегия борьбы с преступностью / науч. ред. В. Н. Бурлаков, Б. В. Волженкин. – СПб., 2005.
3. Краткий криминологический словарь / Максимов С. В. – М., 1995.
4. Наумов А. В. Уголовно-правовое значение насилия // Насильственная преступность. – М., 1997.
5. Пономарев П. Проблемы совершенствования норм Общей части УК, влияющих на ответственность за насилие в семье / П. Пономарев, А. Ильяшепко // Уголовное право. – 2003. – № 3. – С. 48.
6. Антонян Ю. М. Состояние насильственной преступности в России / Ю. М. Антонян, В. А. Верещагин // Агрессия и психическое здоровье. – СПб., 2002. – С. 24.
7. Бужор В. Г. К вопросу об определении общего понятия насилия / В. Г. Бужор // Криминология и организация профилактики преступлений : сб. науч. тр. – М., 1992. – С. 106.
8. Козаченко И. Я. Уголовно-правовое понятие насилия / И. Я. Козаченко, Р. Д. Сабиров // Уголовный закон и совершенствование мер борьбы с преступностью : межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1981. – С. 27–28.
9. Гаухман Л. Д. Борьба с насильственными посягательствами / Гаухман Л. Д. – М., 1969.
10. Бойцов А. И. Преступления против собственности / Бойцов А. И. – СПб., 2002.